

Szabó Zoltán

„Becsvágy nélkül nagy szerep”*

Bibó István 1911-ben született, családos ember, Ravasz püspök lányát, Boriskát vette el feleségül. Gyermekai közül a legidősebb egyetemi hallgató volna, ha felvették volna az egyetemre. (Az előadót a hallgatóságból kiigazítják: a Bibó fiú nemrég bejutott az egyetemre.) Önmaga, Bibó István az egyetemet Szegeden végezte el, disszertációját az európai szabadságesszmékről írta. Tanulmányait később Genfben folytatta, tanárai közül azok, akik még ma is élnek, megbecsüléssel emlékeznek vissza rá. Magyarországra visszatérve köztisztviselő lett; a Közigazgatási Bíróságon. Egészen 1945-ig nem írt, csak néhány szakkikket, ezek nem keltettek különösebb feltűnést.

A népi-írói mozgalmakban Bibó neve nem szerepelt. Csak azok ismerték, akik vagy a szegedi egyetemi évek alatt, vagy budapesti társaságokban találkoztak vele. Így Erdei Ferenc, akivel együtt végezte el az egyetemet. Én Bibót, azt hiszem, a háború első esztendejében, 1940 elején ismertem meg. Egy Borbély Mihály nevű orvos ismertetett össze velem, Borbély Mihály ama ritka magyar jelenségek közé tartozott, akik nem voltak írók, és ennek ellenére foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy mit lehetne Magyarországon a haladás, a demokrácia és függetlenség érdekében tenni. Ennek érdekében ő különféle társaságokat és különféle foglalkozású embereket hozott össze, ami megbecsülendő tevékenység volt. Ő gyűjtötte össze azt a kis társaságot, amely hetente egyszer összejött Odescalchi Klára szalonjában, az Andrássy palotában. A lengyelek átmentése az angol hadseregbe elsősorban ennek a bátor és elragadó asszonynak a munkája volt. Ő volt a legigazabb ellenálló mindnyájunk között.

Természetes realizmus

Ebben a társaságban megfordult, hogy néhány ismertebb nevet említsek, Ortutay Gyula, Erdei Ferenc, Boldizsár Iván, Darvas József és Kovács Imre. Bibó István volt a társaságnak legcsendesebb tagja. Akik ismerik Ortutayt, azoknak talán sokat mond, ha azt említem, hogy Bibó volt magaviseletében, beszédmodorában Ortutay ellentétpárja. Magastermetű, félszegmozdulatú embernek ismertem meg, aki a jelenlétét, hogy úgy mondjam, nem érezteti. Ama ritka magyarok közé tartozott, akik, ha másvalakinek ellentétes véleménye van velük, akkor nem lesznek ingerültek, hanem ellenkezőleg, kíváncsiakká válnak és megpróbálják ezt igen alaposan megválaszolni, de ha látják, hogy a válasz az illetőt nem érdekli, akkor mondókájukat sértődöttség nélkül abbahagyják. Szóval rendkívül civilizált és nyugat-európai jelenség volt az akkori Magyarországon. Arra, hogy Bibót mélyebben megismerjem, később került sor, különféle szűkebb körökben. Egyszer például Pálffy Österreicher-nél, aki akkor még a vezérkar baloldallal rokonszenvező tisztje volt. Engem akkortájt, elsősorban Bibó erdélyi kötöttségei, úgy értem, az erdélyi politikai gondolkozással és erdélyi figurákkal, elsősorban Bocskay iránt érzett rokonszenve ragadott meg, ami természetesen realizmusának volt a következménye. Érvelésének megbízható és tárgyilagos volta nem érzékeltette, hogy egyik legjobb magyar politikai esszéíró lesz majd belőle. Talán azért nem, mert társaságban szerény, társalgásban udvarias ember lévén, szóban szűkszavúbb volt, mint lett írásában. Hogy az lehet belőle, amivé később tanulmányai és 56-ban magatartása tették – személyéből nem ígérkezett: ki gondolhatott volna arra, hogy becsvágy nélküli ember ilyen nagy szerepekre vállalkozik majd.

A demokrácia válsága

Utoljára a népi írók körében láttam 1949-ben. Párizsból mentem haza két hétre Magyarországra. Bibó hívott meg abból az alkalomból, hogy Borbíró – egy kitűnő építészünk – a típusparasztház terveiről a Parasztpárt íróinak előadást szeretne tartani vetített képekkel. Előadása kitűnő volt. Ott voltak Veres Péter, aki rengeteg funkcionális szempontot vetett fel a tervekkel kapcsolatban, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, az említett Borbély Mihály, Darvas, és természetesen Bibó. Az este – csüggesztő, kietlen emléket hagyott maga után. Azt hiszem, hogy a jelenlevők mindegyike tudta, hogy egy teljesen aláaknázott országban folyik itt tovább a tervekészítés az ideális parasztházról; ezt azonban senki sem tette szóvá, természetesen.

Bibó István közszereplésének zöme 56 előzménykorai közül az 1945 és 1948 közötti évekre esik. Ekkor írja kötetre menő tanulmányait. Kezdetben, 1945-ben sem nemzetnevelő vagy publicista gyanánt jelentkezett. Pályáját köztisztviselőként kezdte újra. Erdei Ferenc, az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere hozatta őt Budapestről Debrecenbe, hogy vegye át a közigazgatási főosztály vezetését. Első dolga az volt, hogy Erdeivel együtt kidolgozták – hiába – azt a közigazgatási reformtervet, amelynek az lett volna a célja, hogy olyan járási közigazgatási egységeket teremtsenek Magyarországon, ahol eleve önkormányzati élet lehetséges. Köztisztviselői állása kitűnő kilátópontot biztosított számára ahhoz, hogy megtélje, mi van az országban, mi van a politikai életben és egyáltalában, mit lehet kezdeni azzal a helyzettel, ami 1945-ben Magyarországon előállott. Ő 1945-öt olyan változásnak tartotta, amely felszabadította azokat a népi erőket, melyek aktív részvételét a politikai életben a korábbi rendszerek megakadályozták. Ez a forrása a következő években tanúsított konok és megátalkodott optimizmusának. 1945 nyarán azonban már a veszélyek is elég tisztán láthatók. Ezek ellen lép fel Bibó első tanulmányával a demokrácia és az 1945-ös Magyarország diagnosztájának. A tanulmány címe, amely az év végén jelent meg a Valóságban, „A demokrácia válsága” volt, s ezekkel a sorokkal kezdődött: „A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem győtri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem. Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségekben vannak. S a külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva, elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reakciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra táborát. Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül.”

Étikus és tényszerű érvelés

A tanulmány, amelyik a legjobb magyar politikai tanulmányok közé tartozik, felvetette a polarizációs elméletet; legfontosabb fejezeteiben a megszállás válságával, a kommunista párttaktika válságával, a pozícióharccal, az internálásokkal foglalkozik, s itt merül

fel a „Harmadik Út” kifejezés először a magyar politikai irodalomban. (Németh László korábban „harmadik oldalról” beszélt, és bizonyos különbségek voltak Németh Lászlónak a háború előtti és alatti harmadik-oldalas nézetei és Bibó István harmadik-utas programja között.) A következő esztendőben Bibó a Válaszban publikált tanulmányokat, amelyek felerészben politikai, felerészben történelmi jellegűek. Ezekben olyan megoldásokat ajánl részletkérdésekben, új és rosszabb helyzetekben, amilyeneket *A magyar demokrácia válságában* már fölvetett, lényegében kitart a maga javaslatai és sajátos kétfelé hadakozó argumentációja mellett. Ezekben a tanulmányokban kiindulópontja mindig etikus, érvelése mindig faktuális, vagyis tényszerű. Szemlélete szerint a kommunista párt által követelt vagy végrehajtott reformokban nem az a kifogásolandó, ami szociálisan radikális, mert ez dicséretes, hanem a diktatúra felé vezető módszerek, a hatalom koncentrációjára való törekvés, mivel ez megsemmisíti az 1945-ös felszabadulási, lazulási eredményeket. Ezekben az években írt történelmi jellegű tanulmányai, tulajdonképpen lélektani tanulmányok. Ezekben a nemzet lelkiállapotának, szóval annak, ahogy a közösség valamit szemügyre vesz, rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít, mert ez a lelkiállapot érteti félre az emberekkel a helyzeteket, ez visz hamis alternatívákban való gondolkodásra.

Utolsó, könyvnek is beillő munkája a zsidókérdés és antiszemitizmus elemzése, 1948-ban jelent meg, ez is a Válaszban. A Választ akkoriban kb. 1000 példányban nyomtatták ki, csak az ország szellemi eliteje és az ifjúság egy része olvasta. Ezen a szűk befolyásos körön belül mindenki világosan látta, hogy Bibó Istvánban jelentkezett Magyarországon 1945 után az a demokratikus politikai gondolkodó, aki az 1945-ös kérdésekre és általában a magyar demokrácia és haladás kérdéseire coherens választ tud adni, anélkül, hogy marxista volna, holott korántsem reakciós vagy antimarxista. A forradalom előtti időkben, az olvadás elején, s 1956 nyarán nem szerepelt, a Petőfi-körben nem szólalt fel, sehova nem írt. Az utolsó Nagy Imre-kormányban november 2-án, a Petőfi Párt jóvoltából került be, de miniszteri tevékenységét tulajdonképpen akkor kezdi, amikor ezt a kormányt az orosz beavatkozás a helyéről már elsöpörte. A forradalom utáni iratok, a „Kiáltvány”, a „Tervezet”, az „Emlékirat”, ha terjedelemben nem is, de mélységben, tisztességben nemcsak elérik, hanem felül is múlják a korábbi Bibó-tanulmányokat. A professzor e második sikrasszállásával azonban nemcsak az derül ki újra, hogy ez a férfiú milyen páratlan gondolkodó, hanem az is, hogy milyen jellem.

Kompromisszum – elvfelelés nélkül

1956. november 4-én hajnalban több orosz hadosztály érkezett Pestre. Bibót november 4-én hajnalban Nagy Imre hívta be az Országházba. Bibó bement, ott maradt. Megvárta, míg a katonák bejöttek. Míg az oroszok megszállták az épületet, ő hivatali szobájában fogalmazta a nyilatkozatát. Ebben ezt írta: „A világ színe előtt visszautasítom azt a rágalmat is, mintha a dicsőséges magyar forradalom fasiszta vagy antiszemita kilengésű lett volna. A harcban osztály- és felekezeti különbség nélkül részt vett az egész magyar nép. Megrendítő és csodálatos volt a felkelt nép emberséges, bölcs és különböztetni kész magatartása, mellyel csupán a leigázó idegen hadsereg és a honi hóhér-különítmények ellen fordult... A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, és vele szemben a passzív ellenállás összes fegyverével éljen, kivéve azokat, amelyek Budapest közellátását és közműveit érintik...” A parlamentből aznap elég korán reggel visszament lakására. A következő napokat azzal töltötte, hogy egy „elvfelelés nélküli kompromisszumos” megoldást vessen fel. Amikor ez válaszatlanul marad, megírja „Emlékirat”-át a nagyvilághoz a magyar helyzetről. 1957 tavaszán letartóztatják.

Ha magatartását 1848 napjaival vetjük össze, akkor az az érzés támad fel bennünk, hogy ez a kor ezzel a fiával nem volt alább való amannál, amelyről Illyés Gyula azt írta, hogy csúsztunkban, zuhantunkban mintegy elérhetetlen magaslatra pillantunk vissza rá.

* Egy előadás részlete; első megjelenése: Új Európa (München, 1963. október)

A Bibó István munkásságával foglalkozó összeállításunk szerkesztésében közreműködött: Lengyel András